

dějiny křesťanství – úvod

—— a. e. mcgrath ——

Text poskytuje kromě přehledu západního vývoje tohoto náboženství také souhrn související problematiky týkající se Asie, Latinské Ameriky a Afriky. Časový rozsah dvou tisíciletí a kombinace teologického, historického a kulturního hlediska umožňuje sledovat vývoj všech tří větví křesťanství, katolictví, protestantství a pravoslaví, a vyložit vztah k židovství v kontextu. Vztah křesťanství v dějinách je zkoumán jak v ohledu vůči jednotlivci, společnosti, politice a intelektuálnímu myšlení, tak například i umění, architektuře a přírodním vědám. Pro větší přehlednost je materiál rozčleněn do celistvých dějinných období.

volvox globator

ALISTER E. McGRATH
Dějiny křesťanství – Úvod

ALISTER E. McGRATH

Dějiny křesťanství – Úvod

VOLVOX GLOBATOR

Alister E. McGrath
Christian History. An Introduction

přeložila Markéta Hofmeisterová

Copyright © Alister E. McGrath 2013
Translation © Markéta Hofmeisterová, 2014

ISBN 978-80-7511-081-7
ISBN 978-80-7511-083-1 (pdf)
ISBN 978-80-7511-082-4 (epub)

Citace z Bible: *Bible. Písmo svaté Starého a Nového zákona (včetně deuterokanonických knih)*. Český ekumenický překlad. Praha: Česká biblická společnost, 2008. Přeložili členové ekumenické komise pro Starý a Nový zákon.

Jak tuto knihu používat

Kniha je koncipována tak, aby sloužila jako zajímavý, přístupný a spolehlivý úvod k dvoutisíciletým dějinám křesťanství. Od svých čtenářů očekává jen nevelkou předběžnou znalost tématu a jejím cílem je co nejvíce usnadnit studium. Všechny odborné výrazy uvedené v textu a klíčové teologické debaty jsou blíže vysvětleny. Čtenáři by měli být schopni knihu používat sami, bez potřeby vnější pomoci. Nejlépe bude využita, bude-li sloužit jako pomůcka vyučovacího kurzu.

Není snadné představit na tak malém prostoru celkový přehled dvou tisíc let dějin křesťanství. Proto byla velká péče věnována zhuštění nejužitečnějších informací a jejich rozčlenění do snadno zvládnutelných oddílů. Největší přínos vám kniha poskytne tehdy, budete-li mít na paměti následujících pět bodů:

1. Kniha pojednává o dějinách celého křesťanství, nejen jedné církve.
2. Její látka je rozčleněna na jednotlivá historická období, která odpovídají struktuře většiny bakalářských a magisterských vysokoškolských přednášek.
3. Zvládnout tak velké množství historického materiálu umožnilo zapojení principu „selektivní pozornosti“.
4. Text informačně čerpá z té nejlepší současné anglickojazyčné odborné literatury, která je často mírnou úpravou starších děl. To nás občas nutí dívat se na věci ze zcela odlišného hlediska.
5. Kniha je záměrně vytvořena tak, aby sloužila jako pouhý úvod. Neusiluje o to být zcela vyčerpávajícím ani zevrubným přehledem tématu.

Každý z těchto bodů je třeba vysvětlit trochu blíže.

Zprvée, tato kniha pojednává o dějinách *křesťanství*. Nejde o další dějiny *církve*, které by přibližovaly instituční historii jednotlivých denominací. My se zde soustředíme na vývoj křesťanství a jeho vliv na kulturu. Uděláme

vše pro to, abychom pokryli všechna klíčová témata církevních dějin. Někdy však budeme muset jejich hranice překročit a probrat i takové otázky, jako je vzájemný vliv křesťanství a umění, literatury a vědy. Budeme uvažovat, jak důležitý byl Druhý vatikánský koncil pro podobu katolicismu na konci dvacátého století, nebo jaký byl význam spisovatele C. S. Lewise pro osobnější přístup ke křesťanství v tomtéž období.

Zadruhé je třeba mít na paměti, že jakékoli rozdělení dějin do „epoch“ nebo „období“ je do jisté míry podružné. Slovy Georgeho Macauleye Trevelyan (1876–1962), význačného cambridgeského historika, který tento bod velmi dobře zdůraznil již před dvěma generacemi:

Oproti datům nejsou historická období fakta. Jsou to retrospektivní pojmy, které si vytváříme k pojmenování událostí v minulosti a které jsou užitečné k usměrnění diskuse. Velmi často však dochází k tomu, že svádějí úvahy o historii na scestí.

S Trevelyanovým názorem nemůžeme než souhlasit. Diskutovat o detailech rozdělení dějin na jednotlivé periody je navíc prospěšné. Vznikají otázky jako například: Kdy přesně začíná středověk? Nebo kdy končí? A skutečně na tom záleží?

Místo bezcílného „těkání“ staletími je však stále lepší pokusit se uspořádat materiál do přijatelných oddílů nebo bloků. Už jen proto, že existuje obecný konsenzus ohledně povšechného členění dějin křesťanství pro vyučovací účely. Pokud budete tuto knihu používat jako pomůcku při přednáškách, velmi snadno přijdete na to, jak ji co nejlépe vytěžit. Dějiny křesťanství zde rozdělujeme do pěti obsáhlých oddílů, které odpovídají náplni přednášek na mnoha vysokých školách a seminářích:

1. Období rané církve (které se někdy dodnes říká „patristická éra“). V této době začíná křesťanská víra získávat v oblasti Středomoří významné stoupence.
2. „Středověk“. Období dějin křesťanství v západní Evropě, které bylo svědkem významného kulturního a intelektuálního rozvoje. Do tohoto období patří myšlenkový proud známý pod názvem „renesance“.
3. Věk reformace. V tomto dějinném období došlo v zá-

padní Evropě ke zrodu protestantismu a upevnění katolicismu, a nakonec k náboženským válkám.

4. Novověk. Tento oddíl se soustředí na vývoj křesťanství v 18. a 19. století. I když se rozsah našeho pojednání týká celého světa, pozornost zde zaměříme zejména na vývoj v západní Evropě a Severní Americe, který vyvrcholil vypuknutím první světové války, probíhající v letech 1914–1918.
5. Dvacáté století. Poslední oddíl se zaměřuje na dramatické změny podob celosvětového křesťanství, ke kterým došlo ve století po konci první světové války, včetně pojednání o důležitém vývoji v Africe, Jižní Americe a Asii.

Zatřetí je potřeba si uvědomit, že kniha je založena na principu *selektivní pozornosti*. Připouštíme, že je nemožné učinit zadost všemu, co se událo za dvoutisícileté historie křesťanství, a klademe si za cíl nebrat v potaz veškeré dějinné detaily a zdůraznit spíše obecnější historická schémata. Vposledku chce text čtenářům přiblížit významné změny v dějinách křesťanství a – tam, kde je to možné – doložit je zajímavými příklady nebo důležitými epizodami.

Kniha je tedy svým zaměřením spíše *reprezentativní* než *vyčerpávající* a čtenářům nabízí základy, na nichž je možné dále stavět. Každá ze 160 kapitol textu je zhruba stejně dlouhá (okolo jednoho tisíce slov) a mělo by je být možné přečíst za deset minut a vstřebat za dvacet.

Naším záměrem je umožnit čtenářům získat celkový přehled tématu, ne je pouze zasypat fakty. Dočtete se zde o všech orientačních bodech křesťanských dějin, to znamená o významných postavách a událostech, které by každý měl znát. A i když prozkoumáme i pár zajímavých postranních stezek nalézajících se mimo hlavní turistické tahy, primárním záměrem této příručky je zaměřit se na hlavní milníky a ujistit se, že uvidíte vše, co jste očekávali. Poté co získáte dobrou představu o hlavních bodech na mapě, budete moci objevovat další věci.

Začtvrté, tato kniha čerpá z té nejlepší současné odborné literatury, většinou publikované v posledních dvou desetiletích. Nový výzkum často nutí ke korekci látky ve starších učebnicích, což se někdy týká jen detailů, jindy

však širších otázek. Současné bádání tak odmítlo nebo radikálně změnilo některá z obecných tvrzení, se kterými se lze běžně setkat ve starších dílech – jako je například teze o „úpadku náboženství v pozdním středověku“. Tato kniha vám bude užitečným průvodcem, jehož prvořadou snahou bude poskytnout vám spolehlivý celkový přehled současného stavu bádání.

Zapáté, a nakonec: tato kniha je jen *úvod*. Slouží jako pouhý situační náčrt fascinující krajiny či cestovní průvodce do neznámé země nebo do nového města. Nemůže vám o tom místě říci vše, ale pomůže vám lépe se orientovat, porozumět tomu, co vidíte a slyšíte, a nakonec ve vás (doufejme) vzbudí touhu po dalším samostatném studiu. Až se jí prokousáte, zjistíte, že máte k dispozici velký počet podrobnějších studií.

Nejpřínosnější bude kniha tehdy, pokud ji budete číst tak, jak byla napsána. Jednotlivé oddíly jsou však samonosné, což znamená, že je možné začít kdekoli. Každý začíná představením kontextu pro látku, o níž pojednává, neboť tyto základní informace jsou třeba pro pochopení následujícího výkladu. Někdy se pro osvěžení paměti bude třeba vrátit zpět k dřívější kapitole, např. abyste si připomenuli, kdo to byl Augustin z Hippa – jak také brzy zjistíte, byl to raně církevní autor, důležitá postava náboženských dějin v období středověku a reformace. Vysvětlíme také výrazy, které budeme používat a které je třeba znát, například co znamená „patristický“.

To je vše, co potřebujete vědět, aby vám kniha byla k co největšímu užitku. Nyní jsme již plně připraveni začít.

Alister E. McGrath
King's College, Londýn
červenec 2012

Zdroj citace

- s. 6, G. M. Trevelyan. *English Social History: A Survey of Six Centuries from Chaucer to Queen Victoria*. London: Longman, 1944, s. 92.

Následující doporučený seznam literatury slouží jako vy-
nikající celkový přehled vývoje dějin křesťanství. Tituly
označené hvězdičkou (*) jsou obzvláště vhodné jakožto
zajímavé nejnovější přehledy dějin křesťanství. Tituly
označené dvěma hvězdičkami (**) pojednávají zejména
o vývoji křesťanského myšlení.

Chidester, David. *Christianity: A Global History*. San Francisco:
HarperSanFrancisco, 2000.

Ferguson, Everett. *Church History*. Grand Rapids, MI: Zonder-
van, 2005.

*González, Justo L. *The Story of Christianity*, 2 sv., San Francisco:
HarperOne, 2010.

Hastings, Adrian. *A World History of Christianity*. Grand Rapids,
MI: Eerdmans, 1999.

Hill, Jonathan. *Handbook to the History of Christianity*. Oxford:
Lion Hudson, 2009.

*MacCulloch, Diarmaid. *Christianity: The First Three Thousand
Years*. New York: Viking, 2010.

**McGrath, Alister E. *Christian Theology: An Introduction*. Ox-
ford: Wiley-Blackwell, 2011.

McManners, John (ed.). *The Oxford History of Christianity*. Ox-
ford: Oxford University Press, 2002.

Noll, Mark A. *Turning Points: Decisive Moments in the History of
Christianity*. Grand Rapids, MI: Baker Books, 2000.

Nystrom, Bradley P. – Nystrom, David P. *The History of Christi-
anity: An Introduction*. Boston: McGraw-Hill, 2004.

**Pelikan, Jaroslav. *The Christian Tradition: A History of the Deve-
lopment of Doctrine*. 5 sv., Chicago: University of Chicago
Press, 1989.

Shelley, Bruce L. *Church History in Plain Language*. Dallas, TX:
Thomas Nelson, 2008.

Vidmar, John. *The Catholic Church through the Ages: A History*.
New York: Paulist Press, 2005.

Raná církev, 100–500 n. l.

Zhruba okolo roku 60 našeho letopočtu římské úřady zjistily, že v samém srdci jejich města se objevil jakýsi nový druh tajného společenství, které velmi rychle získává stoupence. Zprávy, které k úřadům pronikly, hovořily o sektě založené na jakési tajemné a nejasné postavě nazývané „Chrestus“ nebo „Kristus“, jež měla svůj původ v jedné z nejzapadlejších a nejméně rozvinutých oblastí římské říše. Kdo to ale ve skutečnosti byl? A o čem vůbec jeho nové náboženství pojednávalo? Bylo to něco, čeho by se měly římské úřady obávat, nebo bylo bezpečné je ignorovat?

Brzy bylo jasné, že toto nové náboženské hnutí v sobě skrývá nebezpečí, že by mohlo vytvořit velké problémy. Na jeho členy byla například pohodlně svalena vina za velký požár, který v roce 64 za vlády císaře Nerona zpustošil Řím. Křesťané, které nikdo neměl moc rád, byli vhodným obětním beránkem za selhání římských úřadů, kterým se nepodařilo dostat oheň pod kontrolu a zvládnout jeho nepříznivé důsledky. O více než padesát let později podal zprávu o této události římský dějepisec Tacitus (56–117), který tuto novou náboženskou skupinu označil jako „Chrestiani“. Měli převzít svůj název od někoho, kdo se jmenoval „Kristus“ a koho dříve, za Tiberiovy vlády, popravil Pilát Pontský. Tato „zhoubná pověra“ se již dostala do Říma, kde získávala mnoho stoupenců:

Aby tedy potlačil tu pověst, nastrčil Nero jako viníky a potrestal nejvybranějšími tresty ty, jež lid pro neřestný život nenáviděl a nazýval Chrestiani. Původce toho jména Kristus byl za vlády Tiberiovy prokurátorem Pontiem Pilatem popraven. Tato zhoubná pověra byla sice prozatím utlumená, ale znova propukla nejen v Judei, kolébce toho zla, nýbrž i v Římě, kde se všechny ohavnosti nebo hanebnosti soustřeďují a nalézají hojně ctitelů. Byli tedy pochyťáni nejdříve ti, kteří se přiznávali, později však na jejich udání bylo jich převeliké množství usvědčeno, ne tak ze zločinu žhářství, jako spíše z nenávisti k lidskému pokolení. [Tacitus, *Letopisy*. Kniha patnáctá, 44, s. 434. Praha: Svoboda, 1975. Přel. A. Minařík.]

Jakkoli jsou oficiální římské zprávy o tomto hnutí zmatené a popletené, všechny se soustředily na záhadnou

postavu „Krista“. Hnutí nebyl připisován trvalý význam, považovalo se spíše za sotva víc než jen přechodnou menší nepříjemnost. Přinejhorším znamenalo hrozbu kultu uctívání císaře. Přesto všechno se však toto nové náboženské hnutí stalo za necelých tři sta let státním náboženstvím římské říše. Jak k tomu došlo? V této kapitole budeme vyprávět příběh prvních pěti set let vývoje tohoto nového náboženství a vystopujeme jeho vzrůst z hnutí na okraji císařské společnosti k vládnoucímu náboženství římské říše.

1.1 *Zasazení do souvislostí: vznik křesťanství*

Své počátky má křesťanství jakožto reformní hnutí v rámci judaismu (1.1.7). Jak hnutí rostlo a začínalo získávat ve světě římské říše prvního století svoji definitivní podobu, docházelo pozvolna k vyjasňování jeho identity. Neexistují žádné historické důvody pro to věřit, že by výraz „křesťan“ měl svůj původ u samotného Ježíše Nazaretského. Z novozákonních listů také vyplývá, že raní křesťané se vzájemně oslovovali spíše „učedníci“ nebo „svatí“. Jiní však při pojmenování tohoto nového hnutí používali zástupné názvy. Podle Nového zákona to také byli cizinci, kdo výraz „křesťané“ (řecky: *christianoi*) poprvé použil k pojmenování následovníků Ježíše Nazaretského: „a právě v Antiochii byli učedníci poprvé nazváni křesťany“ (Sk 11,26). Přestože byl tento název členům tohoto náboženství vnucen zvenčí, a nezvolili si jej tedy sami, zdá se, že se ujal.

Musíme však být opatrní a nedomnívat se, že užívání jediného výrazu „křesťan“ znamená, že toto nové náboženství snad bylo jednotné a dobře organizované. Jak dále uvidíme, z raných dějin křesťanství vyplývá, že hnutí bylo poměrně různorodé a bez jasně definovaných struktur autority nebo pečlivě formulovaných vyznání víry (1.1.4.), které se začaly vyhraňovat až v prvních stoletích jeho dějin. V první kapitole se soustředíme na vysvětlení průběhu tohoto procesu a seznámíme se s jeho výsledky. Zaměříme se na velmi důležité období mezi smrtí po-

sledního apoštola (kolem roku 100) a chalcedonským (nebo také chalkedonským) koncilem (451).

První důležité období dějin křesťanství (cca 100–451), kdy se toto náboženství začalo velmi rychle šířit po celé oblasti Středozeemí i za její hranice, se někdy nazývá „patristické období“. Neobvyklý termín „patristický“ pochází z řeckého substantiva *patér* („otec“), které označuje „církevní otce“, jako byl například Athanasius z Alexandrie nebo Augustin z Hippa.

Pokud správně nepochopíme toto období formování křesťanství, zejména jeho významné teologické diskuse, jen stěží porozumíme jeho dějinnému vývoji. Je však také nemožné pochopit vývoj křesťanství, aniž bychom věděli něco o jeho historickém původu. Naši rozpravu o raném křesťanství tudíž začneme úvahou o jeho počátcích v židovství a jeho rychlé přeměně ve víru, která odmítala uznávat jakékoli etnické či sociální hranice.

1.1.1 ZATĚŽKÁVACÍ ZKOUŠKA: DĚJINY IZRAELE

Od samého svého počátku se křesťanství považovalo za pokračování židovství. Sami křesťané měli jasno v tom, že Bůh, kterého následují a vyznávají, je stejný Bůh, kterého vyznávali židovští patriarchové Abrahám, Izák a Jákob. Nový zákon považuje velkou naději izraelského lidu v příchod „mesiáše“ za naplněnou v Ježíši Nazaretském (1.1.3). Zřetelně také používá titul Kristus ve vztahu k této víře. (Hebrejský výraz „mesiáš“ doslova znamená „Pomazaný“ a do řečtiny je přeložený jako *Christos*.) I když se většina západních čtenářů pravděpodobně domnívá, že „Ježíš Kristus“ je podobné jméno jako „John Smith“, ve skutečnosti slouží jako označení totožnosti a znamená: „Ježíš, který je Kristem“.

Spojitosť mezi židovstvím a křesťanstvím je zjevná v mnoha bodech. Židovství klade zvláštní důraz na Zákon (hebrejsky: *tóra*), skrze nějž byla vůle Boží oznámena ve formě přikázání, a na proroky, kteří ohlašovali vůli Boží v konkrétních dějinných situacích. Podle novozákonních evangelií Ježíš Nazaretský zdůrazňoval, že nepřišel: „zrušit Zákon nebo Proroky; nepřišel jsem

zrušit, nýbrž naplnit“ (Mt 5,17). Tentýž názor zastává ve svých novozákonních listech i Pavel: Ježíš je „konec zákona“ (Řím 10,4, za užití řeckého *telos*, což znamená „konec“ nebo „cíl“). Pavel také zdůrazňuje kontinuitu mezi Abrahámovou vírou a vírou křesťanů (Řím 4,1–25). List Židům poukazuje jak na souvislost vztahu mezi Mojžíšem a Ježíšem (Žd 3,1–6), tak mezi křesťany a významnými postavami víry starého Izraele (Žd 11,1–12,2).

V novozákonním textu se tedy opakuje stejná myšlenka: křesťanství je pokračování židovství a završuje to, k čemu židovství směřuje. To s sebou nese několik významných důsledků, z nichž nejdůležitější jsou ty následující. Zaprvé, jak křesťané, tak židé mají ve vážnosti více méně stejnou sbírku spisů, které se vyznačují náboženskou autoritou – pro židy jsou známé pod názvem „Zákon, Proroci a Spisy“, křesťané je nazývají Starý zákon. I když v křesťanství vždy existovali i radikálnější myslitelé – patří mezi ně například autor z druhého století Markion ze Sinopé (1.2.3) –, kteří zastávali názor, že je třeba odstranit jakékoli historické nebo teologické vazby s židovstvím, většinový pohled byl vždy takový, že je důležité tuto vazbu mezi křesťanskou církví a Izraelem potvrdit a cenit si jí. Hlavní část spisů, které židé považují za kompletní samy o sobě, mají křesťané za pouhé ukazatele, odkazující na něco, co je plně završí. Ačkoli tedy mají křesťané i židé ve velké úctě stejný soubor textů, používají pro ně různé názvy a odlišnými způsoby je interpretují.

Zadruhé, novozákonní autoři často kladou důraz na způsob, jakým se chápalo, že budou starozákonní proroctví vyplněna nebo uskutečněna v životě a smrti Ježíše Krista. Tím přivedli pozornost k dvojí důležité víře – a sice že křesťanství je pokračováním židovství a že přivádí židovství k jeho pravému završení. To je důležité zejména pro některé raně křesťanské spisy – jako jsou Pavlovy listy a Matoušovo evangelium –, které, jak se často zdá, projevují obzvláštní zájem o to objevit důležitost křesťanství pro židy. Matoušovo evangelium například ve dvanácti bodech vyjmenovává, jak lze události v Ježíšově životě vnímat jako vyplnění starozákonních proroctví.

Přesto nám kontinuita mezi křesťanstvím a židovstvím také pomáhá porozumět některým konfliktům raně křesťanských dějin, zejména těm, které se udály v oblasti Palestiny. Nový zákon nás informuje o tom, že přinejmenším někteří křesťané zpočátku dále vedli bohoslužby v židovských synagogách, než jim v tom zabránily rozpory. Některé z těchto sporů nám objasňují Pavlovy listy. V prvním století měly velký význam zejména následující dvě horlivě diskutované otázky.

Zaprvé, měla by být od křesťanských konvertitů vyžadována obřízka? Podle těch, kteří zdůrazňovali kontinuitu mezi křesťanstvím a židovstvím, by odpověď měla znít, že ano. Přesto nakonec převážil názor, že se židovskými kultovními předpisy, jako je obřízka nebo dodržování přísných pravidel týkajících se konzumace potravy, křesťané nemusejí řídit.

Zadruhé, mají být konvertité ke křesťanství, kteří jsou nežidovského původu, považováni za židy? (V této diskusi byl hojně používán výraz „pohan“, který znamenal „ten, kdo není žid“, a často se s ním lze setkat v novozákonních zmínkách o této otázce.) Ti, kteří kladli důraz na kontinuitu mezi židovstvím a křesťanstvím, znovu tvrdili, že věřící nežidovského původu by měli být považováni za židy. Z tohoto důvodu u mužských konvertitů nežidovského původu vyžadovali obřízku. Většinový názor byl však docela odlišný: být křesťanem neznamenal posílení židovské etnické nebo kulturní identity, ale nový způsob žití a myšlení, který byl otevřený každému. Na konci prvního století se křesťané již do značné míry považovali za členy nového náboženského hnutí, které mělo svůj původ v židovském náboženství, ale nebylo svazováno jeho obřadními a etnickými tradicemi. Tento bod probereme podrobně později (1.1.7).

Přestože mělo křesťanství svůj původ v judaismu, který římské úřady považovaly za „povolené náboženství“ (latinsky: *religio licita*), neměla raná křesťanská společenství jakýkoliv nárok na právní ochranu (římské) říše. Křesťanské náboženské obce tudíž žily pod hrozbou možného pronásledování, což je nutilo být neustále pokud možno nenápadné. Neměly přístup k moci ani sociální vliv a bývaly předmětem útlaku světských úřadů.

Jednou z událostí, které pomohly vyhranit sílící pocit náboženské identity mezi obcemi, byl rapidní vzrůst křesťanství za hranicemi Palestiny. Docházelo k němu, když toto náboženství získávalo rostoucí počet stoupenců uvnitř řecky hovořícího světa východního Středomoří. Na tyto skutečnosti se zaměříme v následující části textu.

1.1.2 ŠIRŠÍ KONTEXT: POHANSKÉ HLEDÁNÍ MOUDROSTI

I když leží historický původ křesťanství v Palestině, toto náboženství získávalo velmi rychle své stoupence i v řecky hovořícím světě, zejména ve městech římské říše. Významně k tomu přispěly misijní cesty Pavla z Tar-su, židovského náboženského vůdce, který konvertoval ke křesťanství a změnil si jméno ze „Saula“ na „Pavel“. Misijní činnost, popisovaná v Novém zákoně, jej přivedla do mnoha měst a oblastí v celé severovýchodní středomořské oblasti, včetně Evropy. Jak začínalo křesťanství na evropské pevnině zapouštět kořeny, nabývala na důležitosti otázka, jak by toto náboženství mělo být hlášáno v nežidovském kontextu.

Raně křesťanské zvěstování evangelia židovským posluchačům se zejména v Palestině soustředilo ponejvíce na výklad toho, že Ježíš Nazaretský představuje naplnění nadějí Izraele. Tímto schématem se řídila i Petrova řeč k židům v Jeruzalémě (Sk 2). Petr zde tvrdil, že Ježíš představuje vyvrcholení údělu Izraele. Bůh jej označil za „Pána a Mesiáše“, což jsou výrazy naplněné významem, kterému Petrovo židovské publikum rozumělo a mohlo jej ocenit. Jakým způsobem však měli křesťané hlásat evangelium řeckým posluchačům, kteří neznali Starý zákon a neměli žádný vztah k dějinám Izraele?

Pavlovo kázání, proslovené snad roku 55 na Areopagu v řeckých Athénách, ukazuje přístup, který získal v raně křesťanském světě velký význam. Pavel se zde ani jednou neodvolává na myšlenky a naděje židovství a místo toho představuje Ježíše Nazaretského jako někoho, kdo hlásá Boha, o kterém Athénané věděli, ale ještě se s ním nesetkali: „Koho takto uctíváte, a ještě neznáte, toho vám zvěstuji“ (Sk 17,23). Hlásá, že Bůh, kterého